

О. В. Малюта

УДК: 94(477)«19/20»

**СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВОЇ ПРИРОДНИЧО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
у XIX — на початку XX ст.**

У статті висвітлюється впорядкування української наукової природничо-технічної термінології під час національного відродження на західноукраїнських землях у XIX — на початку XX ст..

Ключові слова: українська наукова термінологія, природничо-технічна терміносистема, літературна мова, українське національне відродження.

В научной статье автор анализирует упорядочение и становление украинской научной естественно-технической терминологии во время национального возрождения западноукраинских земель в XIX — в начале XX в. К рассмотрению принимаются медицинская, географическая, математическая, физическая, химическая терминосистемы. Автор раскрывает роль в развитии терминологии И. Верхратского, В. Левицкого, Е. Озаркевича, С. Рудницкого.

Ключевые слова: украинская научная терминология, естественно-техническая терминосистема, литературный язык, украинское национальное возрождение.

The main purpose of this article is to describe the process of formation of the Ukrainian natural-technical scientific terminology. The author took into consideration natural science, medical, physical, mathematical and chemical terminology in Western-Ukrainian lands of Austro-Hungarian Empire in the second half of the 19th to the early 20th century. The author came to the conclusion that the regulation, as well as the formation of the Ukrainian scientific natural-technical terminology, developed along with the Ukrainian literary language. scientists I. Verkhratsky, V. Levitsky, E. Ozarkevych, S. Rudnitsky contributed to the process of codification of Ukrainian natural and technical terminology. The process of codification and functioning of the Ukrainian natural-technical terminology might have been effective in the Western Ukrainian in the 19th — early 20th century, if Ukrainian independent state had been formed.

Keywords: literary language, Ukrainian scientific terminology, natural and technical terminology, Ukrainian national revival.

Виникнення та впорядкування природничо-технічної термінології у ХІХ ст. припало на період українського національного відродження. Потреби галузей науки, техніки, виробництва обумовили та визначили функціональність термінів. Поступові в термінологічному процесі сприяли світові наукові відкриття.

Вивчаючи українську термінологію, мовознавці В. П. Даниленко та Л. І. Скворцов [17] обґрунтували теоретичні та практичні аспекти нормалізації наукової термінології, Г. В. Наконечна [29] — окремі моменти історичного становлення технічної термінології. Н. Місник [27] дослідила формування української медико-клінічної термінології, подала свою періодизацію її розвитку. В історичній науці немає спеціальних наукових досліджень, присвячених упорядкуванню української термінології. Мета нашої статті: висвітлити виникнення та впорядкування української наукової природничо-технічної термінології у ХІХ — на початку ХХ ст. Формування природничої, медичної, географічної, фізико-математичної та хімічної термінології простежимо на прикладі західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії.

В півдавстрійській Україні вчені впродовж багатьох десятиліть послуговувались німецькою та польською термінологією. У Йосифінському університеті у Львові (згодом — Університет Франца І, нині — Львівський національний університет імені Івана Франка), Університеті імені Франца Йосифа (нині — Чернівецький університет імені Юрія Федьковича) навчання велося німецькою мовою. Викладачі цих університетів сформувались і відбулись як учені в наукових центрах Австрії, Німеччини. На початок ХХ ст. інтелігенція в західноукраїнських землях зіткнулася з тим, що народ був малописьменним або неписьменним. 1900 р. на 1000 українців Галичини припадало 799 осіб, що не вмiли писати й читати [Підраховано за: 19, с. 23]. Через те наукові видання були затребувані нечисленними верствами населення. Видавати наукові праці у Львові 1848 р. спробувала «Галицько-руська матиця». Проте через незначний попит на книги для вчених товариство швидко переорієнтувалося на випуск іншої друкованої продукції.

У ХІХ ст. в українських землях утверджувалась українська літературна мова. Літературні мови більшості народів формувалися завдяки народному епосу. В естонців у період національного відродження роль пам'ятки, що сприяла національному піднесенню та становленню літературної мови, відігравав «Калевіпоег», у латишів — «Лачплесіс», у чехів це були

Зеленогурський та Краледворський рукописи [28, с. 9]. На момент Віденського конгресу 1815 р. в Європі було тільки 13 офіційно визнаних мов. Під час Потсдамської конференції 1919 р. їхня кількість зросла до 35 [28, с. 15]. Однею з офіційних європейських мов 1919 р. на конференції визнано також українську.

З утвердженням української літературної мови та провадженням різногалузевих наукових досліджень виникла потреба забезпечити умови для функціонування української терміносистеми. Завдяки відкриттям і участі в них українських учених визначалися напрями наукових досліджень та створювалися українські терміносистеми багатьох галузей науки. Вчені всіх галузей знань відзначали брак наукової термінології, оскільки існували терміни лише для середніх шкіл. І. Лисяк-Рудницький, вивчаючи формування української нації, згодом писав: «Батьки українського так званого “літературного відродження” свідомо поставили книжну мову виключно на розмовну бесіду сільського люду Подніпров'я. Вислідом було те, що ми загубили вироблену в попередніх віках українську наукову термінологію (юридичну, політичну, богословсько-філософську)» [30, с. 20].

Впорядкування української наукової термінології особливо розвинулося з виникненням у західноукраїнських землях наукових інституцій. Прикладом такої інституції було Наукове товариство імені Шевченка. Математично-природописно-лікарську секцію НТШ, яку організував В. Левицький, очолив природознавець І. Верхратський, відомий також як дослідник рослин і тварин Східної Галичини, автор перших шкільних підручників українською мовою з зоології, ботаніки, мінералогії. І. Верхратський одним із перших упорядкував та видав українську природничу термінологію в праці «Початки до уложення номенклятури і термінології природописної, народної» (I–VI, 1864–1879). Йому належить авторство статті про розробника природничої термінології І. Яхна [12], природознавчих статей «Кругок Земледух» [1], «Веретільниця» [2], «Виразня мінеральогічна» [11], «Перепелиці яко зимосонники» [15], «Красавка брунявка в двох поколіннях» [14] тощо. Природознавець активно листувався з О. Барвінським [3; 4; 5], М. Бучинським [6], Т. Грушкевичем [7], Є. Желехівським [5], Т. Реваковичем [8], займався етимологією та класифікацією говірок Галичини, Буковини, Закарпаття. Філігранно послуговуючись медичною терміносистемою, І. Верхратський у листі до О. Барвінського делікатно використовував місцеві говірки: «Туберкульоза звеча [зветься. — О. М.] грузлавка; tuberkulos = грузлавочний, грузлавковий. Dürsurht в Галичині, сухоти plus tant glnit сухіт; на Угорщині герпийна, суха хворість; суха хорота. Українці кажуть “чахотка”» [3, арк. 9]. Питанням діалектів І. Верхратський

присвятив праці «Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів!» [9; 13, арк. 4–4 зв.], «Говір Гатюків» [10, арк. 13] (вийшов окремою працею у Львові 1952 р.) тощо.

Українську наукову медичну термінологію в українських землях упорядковував лікар Євген Озаркевич. Над медичною термінологією в Наддніпрянщині згодом працювали Є. Лукасевич, Ф. Лук'янов. Є. Озаркевич заснував перший український медичний реферативний журнал, санітарно-гігієнічний журнал «Здоров'я», був першим доцентом у Галичині, який викладав медичні дисципліни українською мовою. Є. Озаркевич став першим головою Українського лікарського товариства у Львові, старшим санітарним радником, членом Найвищої Ради здоров'я у Відні. Одразу після заснування математично-природописно-лікарської секції НТШ 1893 р. вчений увійшов до неї. Через шість років від початку її діяльності зніціював видавництво окремого лікарського збірника, утворення окремої лікарської комісії. Головою комісії обрали гінеколога Щ. Сельського, редактором збірника став Є. Озаркевич. У розділі «Термінологія» першого українського медичного реферативного видання вчений опублікував понад двадцять сторінок німецько-українського та латинсько-українського словника медичних термінів, чим започаткував упорядкування української наукової медичної термінології, став автором першого українського наукового медичного словника. Проте окремі нові власне українські терміни, які ввів Є. Озаркевич, не застосували на практиці [16, с. 38]. Однак розробка української медичної термінології була надзвичайно важливою, позаяк на той час українських фахових словників не існувало.

С. Караванський через багато років напише: «Укладання термінологічних словників — це словотворчість: попередні політичні режими робили все, щоб українська мова не мала практичного вжитку в техніці, медицині, діловому світі, фінансах, природничих науках. Ця політика призвела до того, що українську наукову термінологію належно та якісно не розроблено» [18, с. 120].

У листопаді 1899 р. в листі до лікаря-окуліста М. Коса Є. Озаркевич писав, що слід створити таку термінологію, яка б, послуговуючись рішеннями останнього міжнародного конгресу, сполучила анатомічне та фізіологічне значення терміна. Вчений пропонував у «номенклатурі ока» вживати «cornea = прозорка» замість «рогівка»; «retina = нервівка» замість «сітківка»; «lens = змінка» замість «сочка» [30, с. 262].

1901 р. Є. Озаркевич видрукував на сторінках «Збірника математично-природописно-лікарської секції» добірку медичних термінів [31; 32; 34]. При цьому анатомічний термін мав указувати на функцію, яку виконує частина тіла, її анатомічний або хімічний склад, розміщення в організмі. Фі-

зіологічний термін мав стати праобразом процесу, його дефініцією. Кожен з термінів мав відповідати духові мови [34]. У «Термінологічних викликах» «Лікарського збірника» та «Термінологічних кутках» журналу «Здоров'я» у формі латинського, німецького, французько-українського словника опубліковано близько трьох тисяч термінів, котрі зібрав Є. Озаркевич. Учений уникав транслітерації латинських дефініцій українською мовою. У його працях чітко простежувалася тенденція заміни латинських, німецьких термінів на оригінальні українські назви. Завдяки цьому траплялися заново створені слова-терміни. Чимало термінів, котрі запропонував учений, у 1898–1914 рр. було введено в медичну науку. Окрім того, ще планувалося впорядкувати ветеринарні й хімічні терміни. Є. Озаркевич планував видати 15–20 тис. термінів з анатомії, фізіології, семіотики, фармакології, епідеміології, гігієни, соціальної медицини тощо. Дослідник творчості Є. Озаркевича Я. Ганіткевич припустив, що в цілому терміни, які впорядкував учений, могли скласти велику фундаментальну працю рівня європейських словників. Перша Світова війна зашкодила цим планам. Є. Озаркевич упорядкував українську термінологію за тридцять років до виходу словника Г. Голоскевича, за двадцять років до перших медичних словників, які уклали київські лікарі-науковці й за десять років до появи словника української мови Б. Грінченка. Наукові праці в «Лікарському збірнику» стали першою спробою систематично публікувати наукові медичні статті українською мовою [16, с. 38–39].

Основоположник української політичної та військової географії С. Рудницький упорядковував географічну термінологію. С. Рудницький 1905 р. почав збирати географічні терміни. У вересні 1908 р. подав до друку матеріали, впорядковані українською та німецькою мовами, поділяючи їх на: 1) терміни словників української мови (найбільш принагідний словник Є. Желехівського), 2) терміни, виписані з друкованих термінологічних матеріалів (В. Левицького, І. Верхратського); 3) народні говірки, зібрані в Карпатах, на Підгір'ї, Поділлі. С. Рудницький писав: «...в гуманістичних науках виробилась у нас вже від чверти століття термінологія, в нічім не гірша як у інших славянських народів, коли з поміж наук природничих майже всі, завдяки пильній праці др. Івана Верхратського, др. Володимира Левицького, др. Івана Горбачевського і інших, можуть виказатися планово уложеною термінологією, то географія дотепер тяжко терпіла задля цілковитого браку українських технічних термінів» [33, с. 1].

Український математик В. Левицький, впроваджуючи математичну термінологію, зазнав своєрідних курйозів. Його перша стаття з вищої математики українською мовою пролежала рік у видавництві «Записок Наукового Товариства Шевченка» і лише потім, за браком української математич-

ної термінології, В. Левицькому дозволили видавати українською статті з вищої математики. За дорученням математично-природописної секції НТШ В. Левицький створив основи сталої наукової термінології, збирав та впорядковував матеріали з фізичної термінології. Першою частиною в матеріалах до фізичної термінології стала механіка. Закликаючи на сторінках «Записок НТШ» до наукової дискусії, автор упорядкував та видав від імені секції найуживаніші терміни з аналітичної механіки. Термінологія з теоретичної механіки, узагальнена в головних нарисах українською, німецькою, французькою мовами, вийшла на сторінках «Записок НТШ» уже у вересні 1895 р. [21, с. 1–12 (3 паг.)]. Через два роки вийшли матеріали до фізичної термінології з метрології, магнетизму, електротехніки [Див.: 22; 23]. 1902 р. мовна комісія доручила В. Левицькому впорядкувати математичну термінологію. Матеріали видрукували в другому випуску «Збірника математично-природописно-лікарської секції» за 1902 р. [20; 24]. Роком пізніше В. Левицький упорядкував і видав на сторінках збірника секції термінологію з неорганічної хімії [25, с. 1–12].

Подальший розвиток української наукової природничо-технічної термінології міг би стати більш плідним, та одноособова праця, брак інформаційних систем для узагальнення матеріалу і, врешті, Перша Світова війна завадили значним результатам у копіткій праці вчених. Здобутки упорядників української наукової термінології могли б бути пліднішими лише в Українській незалежній державі.

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. — Ф.: О. Г. Барвінський. — Папка 295. — Спр. 4511. — 2 арк.
2. Там само. — Ф.: О. Г. Барвінський. — Папка 295. — Спр. 4512. — 6 арк.
3. Там само. — Ф.: О. Г. Барвінський. — Папка 65. — Спр. 770.
4. Там само. — Ф.: О. Г. Барвінський. — Папка 85. — Спр. 1175. — 4 арк.
5. Там само. — Ф.: О. Г. Барвінський. — Папка 325. — Спр. 5190.
6. Там само. — Ф.: М. Бучинський. — Папка 1. — Спр. 30.
7. Там само. — Ф.: Т. Грушкевич. — Папка 2. — Спр. 18. — 1 арк.
8. Там само. — Ф.: Т. Ревакович. — Папка 1. — Спр. 16.
9. Там само. — Ф.: Я. Ярославенко. — Папка 8. — Спр. 131. — Арк. 4–4 зв.
10. Там само. — Ф. 238. — Папка 3. — Спр. 70. — Арк. 13. — Опублік.: Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. — Т. XV. — Арк. 13.
11. Верхратський І. Виразня мінеральогічна / І. Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1909. — Т. XIII. — С. 1–64. — IV паг.
12. Верхратський І. Д-р Іван Яхно / І. Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького, С. Рудницького. — Львів, 1907. — Т. XI. — С. 1–5 (9 паг.).
13. Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів! / І. Верхратський // ВР ЛНБ імені В. Стефаніка. — Ф.: Я. Ярославенко. — Папка 8. — Спр. 131. — Арк. 4–4 зв.

14. Верхратський І. Красавка брунька в двох поколіннях / І. Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імени Шевченка / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1907. — С. 3–5.

15. Верхратський І. Перепелиці яко зимо сонники / І. Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імени Шевченка / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1907. — С. 1–2.

16. Ганіткевич Я. Євген Озаркевич — повернення в українську медицину [Передмова] / Я. Ганіткевич // Озаркевич Є. Праці / Упоряд. Я. Ганіткевич, П. Пундій. — Львів : Каменярь, 1999. — [303 с.]. — С. 7–41.

17. Даниленко В. П. Теоретичні та практичні аспекти нормалізації наукової термінології / В. П. Даниленко, Л. І. Скворцов // Мовознавство. — 1980. — № 6 (84). — Листопад — Грудень. — С. 16–22.

18. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» / Караванський С. — К. : Академія, 2001. — 240 с.

19. Крушельницькій А. Просвітній реферат (із ювілейного обходу філії «Просвіти» в Коломиї 21.XII.1908 р.) / Крушельницькій А. — Коломия : Б. в., 1909. — 58, 2 с.

20. Левицький В. Матеріяли до математичної термінології / В. Левицький // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. — Т. VIII. — Вип. II. — Часть математично-природописна / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1902. — С. 1–33 (IX паг.).

21. Левицький В. Матеріяли до фізичної термінології. Часть перша, механіка / В. Левицький // Записки Наукового товариства імени Шевченка / За ред. М. Грушевського. — К. : Друкарня НТШ. — 1896. — Рік V. — Кн. III. — Т. XI. — С. 1–12 (3 паг.).

22. Левицький В. Матеріяли до фізичної термінології. Часть друга (Механіка тесни, газів, тепло і метеорологія) / В. Левицький // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. — Т. III. — Вип. II. — Часть математично-природописна / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1898. — С. 1–13 (V паг.).

23. Левицький В. Матеріяли до фізичної термінології. Часть третя (Магнетизм, газів, тепло і метеорологія) / В. Левицький // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. — Т. III. — Вип. II. — Часть математично-природописна / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1898. — С. 1–13 (V паг.).

24. Левицький В. Матеріяли до фізичної термінології. Часть IV / В. Левицький // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. — Т. VIII. — Вип. II. — Часть математично-природописна / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1902. — С. 1–12 (10 паг.).

25. Левицький В. Начерк термінології хемічної / В. Левицький // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького. — Львів, 1903. — Т. IX. — Вип. II. — Часть математично-природописна. — С. 1–12 (VIII паг.).

26. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — Т. 1. — К. : Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1994. — Т. 1. — С. 11–27.

27. Місник Н. В. Формування української медичної клінічної термінології / Місник Н. В. — К. : Книга-плюс, 2005. — 143 с.

28. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства / Відп. ред. Т. В. Радзівська. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2007. — 352 с.
29. Наконечна Г. В. До історії унормування української науково-технічної термінології / Г. В. Наконечна // Мовознавство. — 1992. — № 6. — С. 41–47.
30. Озаркевич Є. [Лист до М. Коса] / Є. Озаркевич // Озаркевич Є. Праці / Упор. Я. Ганіткевич, П. Пундій. — Львів : Каменяр, 1999. — С. 261–262.
31. Озаркевич Є. Термінологічна частина / Є. Озаркевич // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка. — Т. V. — Вип. III. — Часть лікарська / Під ред. Є. Озаркевича. — Львів, 1899. — С. 1–6 (V pag.).
32. Озаркевич Є. Термінологічна частина / Є. Озаркевич // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка. — Т. VIII. — Вип. I. — Часть лікарська / Під ред. Є. Озаркевича. — Львів, 1901. — С. 67–69 (V pag.).
33. Рудницький С. Начерк географічної термінології / С. Рудницький // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького, С. Рудницького. — Львів, 1908. — Т. XII. — С. 1–151 (IV pag.).
34. Термінологічна частина // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка / Під ред. Є. Озаркевича. — Львів, 1898. — Т. III. — Вип. I. — С. 1–13 (VI pag.).

Л. П. Лановюк

УДК 378.12(092):378.663(477–25)

СЛАВЕТНІ ІМЕНА: ПЕРШІ ДЕКАНИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ

У статті висвітлено життєвий шлях перших керівників сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту.

Ключові слова: сільськогосподарське відділення, Київський політехнічний інститут, декан, М. П. Чирвинський, К. Г. Шіндлер, П. Р. Сльозкін.

В статье показан жизненный путь первых руководителей сельскохозяйственного отделения Киевского политехнического института, который является вдохновляющим примером для современных поколений.

Ключевые слова: сельскохозяйственное отделение, Киевский политехнический институт, декан, Н. П. Чирвинский, К. Г. Шиндлер, П. Р. Слезкин.

The biographies of the first leaders of agricultural department of the Kyiv Polytechnic Institute are the main focus of the article. Biography and activities of a prominent scientist, talented teacher, manager of an agricultural works M. Chirvinskiy are discussed. A researcher and creator of agricultural technique K. Shindler is described. The educational, scientific and organizational achievements of promi-